

BOGNÁR JÓZSEF

Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai

Az MSZMP XII. kongresszusa a nemzeti cselekvés rangjára emelte azt a gazdaságpolitikai koncepciót, amely a magyar gazdaság szerkezeti átrendeződéséről az elmúlt évek során kiforrott. Kiforrását a külső és a belső helyzet, az ésszerű gazdasági cselekvés lehetőségeit és korlátait jelentő gazdasági viszonyok gondos elemzése, valamint az ebből levont következtetések és viták tették lehetővé. Erősítették a koncepció egyes radikálisabb következtetéseinek hitelét azok a negatív eredmények és tapasztalatok, amelyeket a világgazdasági korszakváltás óta kialakult új problémavilág szokásos vagy tüneti kezelésével a gazdasági vezetés elért, illetve szerzett. Erre a *sokkhatásra* – a jelek szerint – még szükség volt ahhoz, hogy a gazdasági vezetés szakítani tudjon néhány olyan, időközben túlhaladottá vált felfogással és módszerrel, amelyek a *megelőző* évtizedben még számos gazdasági eredmény és siker forrását jelentették.

Természetesen e gazdasági koncepció még nem alakult át cselekvési rendszerében, kölcsönös kapcsolódásaiban és hatásaiban is összefüggő, valamennyi fejlődési dilemmánkat (felülről!) megoldó programmá. (Feltehető egyébként, hogy ilyen, „felülről” minden dilemmát megoldó, közepes időszakra szóló program készítése ma nem is lehetséges. De még ha lehetséges is volna, nem lenne ésszerű, hiszen bizonytalan hipotézisek alapján túl sok gazdasági energiát kötne le, és így éppen a változásokhoz történő alkalmazkodást nehezítené meg egy olyan időszakban, midőn a fejlődés felgyorsult, az események bennünket érintő hatásai még nem ismerhetők fel világosan, hatásuk pedig megtöbbszöröződött.) A kongresszus határozataiban megjelölik azon alapelveket és (egyéni, vállalati, gazdaságvezetői) magatartásokat, amelyek az egyensúly helyreállításának és a világgazdaságba való előnyösebb beilleszkedésnek előfeltételeit alkotják. Kiemeltek a határozatok bizonyos alapvető célokat és preferenciákat, amelyekhez a többi cselekvést – amennyire a gazdasági viszonyok azt lehetővé teszik – hozzá kell igazítani. Hasznosnak és a jövőre nézve is előremutatónak fogadta el a kongresszus a közgazdasági gondolkodásmód és elemzés azon – a régieket kiegészítő vagy felváltó – módszereit és összetevőit, amelyek a

Közgazdasági Szemle, XXVII. évf., 1980. július–augusztus. (797–813. o.).

Bognár József (1917–1996) akadémikus, a cikk megjelenésekor az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója.

koncepció megkomponálásához szükséges értékítéleteket kialakították. Megállapította és hangsúlyozta végül, hogy a koncepcióban foglalt ésszerű cselekvési rendszer – amely a valóságos gazdasági viszonyok tárgyi alapon nyugvó elemzéséből keletkezett – elméletileg is továbbfejlődést jelent a szocialista társadalom és gazdaság (konkrét viszonyok formájában megnyilvánuló) önfejlődésében.

Ismeretes, hogy az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítását több, egy időpontban jelentkező, tartalmilag hasonló és ellentétes hatásokat magában foglaló fejlemény és követelmény tette elkerülhetetlenné. E hatásközpontok, indító motívumok közül hármát szeretnék kiemelni.

A gazdasági fejlődés intenzív típusáról

A gazdasági fejlődés intenzív típusára történő áttérés szükségessé, sőt elkerülhetlenné vált. Ilyen jellegű áttérés megindítható olyan időpontban is, midőn az extenzív típus még viszonylag kielégítően működik, de a gondos és mélyreható tudományos elemzés arra vall, hogy a csúcsponton már túljutottunk. Gazdasági szempontból ez az időpont a legkedvezőbb a változások fokozatos bevezetésére, de nehézséget okoz, hogy a gazdaságpolitikai közvélemény még nincs meggyőződve a változás elkerülhetetlenségéről, ezért ellenáll vagy fékez. Ilyen jellegű lehetett volna az áttérés nálunk abban az esetben, ha a mai „reformkorszakba” a mechanizmusreform kereteinek szerves és fokozatos tágításával nőttünk volna át.

A jelenlegi helyzetben azonban az áttérés elmulasztása már gazdasági összeomlásra vezetne, hiszen az extenzív növekedési típus meghosszabbítása miatt és során olyan egyensúlyhiányok keletkeztek, amelyek ebben a növekedési körforgásban nem számolhatók fel, sőt bővített formában termelődnek újjá. Az intenzív növekedési típusnak azonban más hajtóerői vannak, és ezért a társadalom és a gazdaság mozgásrendszerét olyan módon kell átszervezni, hogy e hajtóerők érvényre juthassanak. E hajtóerők közül a szükségletkielégítési követelményeket (a hiánygazdaság helyett), a szerkezetváltással egybekötött műszaki fejlődést, a racionalizálást, az innovációt és a külgazdaságot említjük meg.

A tapasztalatok meggyőzően igazolják, hogy a szükségletkielégítés nemcsak mennyiségi és minőségi, hanem gazdaságpolitikai jellegű szervezeti probléma is, hiszen termelővállalataink vertikális profilja indokolatlanul szűk, és a szolgáltatások nyújtására alkalmas üzem- és tevékenységfajták széles köre hiányzik a gazdaságból. Ilyen helyzet azért alakulhatott ki, mert nálunk a gazdasági szervezeteket kizárólag a termelésből „lefelé” építették, és sohasem a szükségletekből (piacból, értékesítésből) „felfelé”. A szerkezetváltással és a gyors termékváltással egybekötött műszaki fejlődés viszont nemcsak a „termékszerkezet” átalakítását követeli meg, hanem lényeges társadalmi-politikai változásokat is feltételez.

A *külgazdasági tényezővel* kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az napjainkban minden gazdaságban *növekedést előmozdító* szerepet játszik, mind a behozatal, mind a kivitel oldaláról. Erre a magyar gazdaság szervezetenként nem volt eléggé felkészülve. A világgazdasági korszakváltás óta, amely a gazdaságok közötti kölcsönös

függőségek és meghatározottságok, az interdependencia rendszerét rendkívül fel-erősítette, a világgazdasághoz történő kapcsolódásunkban olyan képességeket és tulajdonságokat kell gazdaságunkban kifejlesztenünk, amelyekkel a gazdaságtörténelem eddigi fejlődése során csak a „versenygazdaságok” rendelkeztek.*

Kétségtelen viszont, hogy a szocialista gazdaság fejlődésével az elmúlt évtizedekben a verseny elkerülhetetlenségének, sőt pozitív voltának gondolata teret nyert a lakosság fogyasztási cikkekkel történő ellátásával kapcsolatban.

A külgazdasági tényező jelentőségének növekedése viszont felveti annak szükségességét, hogy a világpiacon tevékenykedő gazdasági vállalkozásainknak olyan feltételeket és támogatást biztosítsunk, amelyekre támaszkodva azok eredményesen versenyezhetnek azon vállalkozásokkal, amelyek mögött a tőkés gazdaság rugalmas mechanizmusai állnak.

A világgazdasági korszakváltás hatásairól

A világgazdasági korszakváltás jelenti és fogja jelenteni a jövőben is a második hatásközpontot. *Világgazdasági korszakváltásnak* azon korszakos, alapvető jelentőségű gazdasági és nem gazdasági (demográfiai, társadalmi, politikai, tudományos, nemzetközi stb.) változások összességét nevezem, amelyek az emberiség létfeltételeit és gazdálkodási körülményeit a következő évtizedekben döntően befolyásolják. Ezen alapvető és korszakos (hosszú távú) változások közül elsősorban olyanokra gondolok, mint az ember és a természet új viszonya (szimbiózis korszerű tudományos és technikai bázison), a természeti erőforrások korlátai és egyenlőtlen eloszlása egy interdependens és nagyon érzékeny világban, a világelelmezés problémái (közeledő válság formájában), a technika veszélyessége (az emberiség először jutott olyan technika birtokába, amellyel megsemmisítheti saját létfeltételeit), „a kölcsönös elrettenés” formáját öltő fegyverkezési verseny, a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok elmaradottsága a világméretű problémákhoz és az általános egymásrautaltsághoz viszonyítva stb. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az emberiség már a mögöttünk levő évtizedben is a szélsőséges alternatívák korszakába lépett.

Ezek a hatalmas változások nemcsak gazdaságiak, hanem az emberi-társadalmi és nemzetközi viszonyok egész területére kiterjednek. Ennek következtében új tudományos kihívást jelentenek, és fokozatosan új gondolkodásmódot érlelnek meg. Erre feltétlenül szükség is van, hiszen régi ismereteinkre és módszereinkre hagyatkozva képtelenek lennénk az új viszonyok megfelelő megértésére.

Természetesen e hatalmas, korszakos és alapvető változásoknak bizonyos összetevői és megjelenési formái már a mai gazdasági viszonyokban is jelentkeznek.

* A „versenygazdaságokra” való utalás annyit jelent, hogy a szocialista közgazdaság-tudomány a múlthoz hasonlóan elveti a versenynek azt az értelmezését, amely szerint az a gazdasági körforgásnak a gazdasági egységek között a közjó érdekében szelektáló automatizmusa. A verseny, illetve a versenygazdaság ilyen értelmezése a 19. század második felétől fogva a tőkés gazdaságokban is megváltozott, hiszen létrejöttek a szabad verseny ellenpólusai (szövetkezetek, társulások, szakszervezetek stb.), valamint a verseny megszüntetésére törekvő gazdasági szervezetek.

Gondoljunk csak az árrobbanásra (árforradalomra) és az inflációra, mint a gazdaságok új formában jelentkező, tartós jelenségeire, a súlyos egyensúlyhiányokra, a növekedési ütem csökkenésére, az erőforrásokban mutatkozó hiányokra, a nemzetközi pénzügyi rendszer erősödő anarchikus jelenségeire, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyan veszélyeztetéseire, mint az amerikai embargó és hasonlók.

A világgazdasági korszakváltás hosszú távú és alapvető hatásai azt is jelentik számunkra, hogy az intenzív fejlődési típusba történő átnövés során csak a korszakváltás követelményrendszerével összhangban álló célokat (célrendszert) alakíthatunk ki, és az ezek elérésére irányuló cselekvésekhez is csak olyan módszereket és formákat választhatunk, amelyek nem ellentétesek e hatalmas követelményrendszerrel.

Az egyensúlyhiány problematikája

A hatásközpontok közül harmadiknak a *gazdasági egyensúlyhiányt* kívánom megemlíteni. Az egyensúlyhiány kialakulásában is több tényező játszik közre, így a többi között:

- az a körülmény, hogy a gazdasági körforgás során nagyobb keresletet támasztunk, mint amennyinek kielégítésére a feltételeket (eszközöket) megteremtjük;
- az állami költségvetés teherbíró képességének túlbecsülése;
- az importszükséglet gyors megnövekedése az intenzív fejlődési típusra való áttérés során;
- a nemzetközi cserearányok számunkra kedvezőtlen alakulása;
- a gazdaságos exporttermelésre alkalmas kapacitások elmaradása a követelményektől.

Az egyensúlyhiány megszüntetésének sajátos cselekvési rendszere van. A szükséges cselekvés tényezői kezdetben inkább korlátozó jellegűek, hiszen az egyensúlyhiányt kiváltó mélyebb okok megszüntetése hosszabb időt és összetett cselekvést követel. Az elkerülhetetlen korlátozásokat tehát nagy körültekintéssel, gondos mérlegelés után kell alkalmazni, nehogy átmeneti rendszabályaink akadályozzák azon energiák, képességek és kapacitások kifejlesztését, amelyek segítségével hosszabb távon az egyensúly helyreállítható.

Mérlegelve egyrészt a saját társadalmunk és gazdaságunk tökéletesebb működéséhez fűződő belső és külső érdekek rendkívüli súlyát, másrészt az említett nagy hatásközpontokból érkező áramlások elemi erejét, intenzitását és tartósságát, nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság szerkezeti átrendeződésével kapcsolatos feladataink rendkívül nagyok és bonyolultak.

Nem egyszerű átállásról, nem holmi átmeneti zavarok kiküszöböléséről van szó, hanem a magyar gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének olyan gyökeres átalakításáról, hogy az a később várható, gyors és bizonytalan előjelű változásokhoz való rugalmas alkalmazkodásra is képes legyen. Nyilvánvaló azonban, hogy a szocialista gazdaság működési, cselekvési és irányítási rendszerének az új követelményekhez is alkalmazkodó átállítása nemcsak gazdasági kérdés, hanem társadalmi, politikai, kulturális, tudományos és ideológiai (rendszerbeli) probléma is.

Az újraorientálódás jelenlegi sávja az 1968-as reformhoz viszonyítva

Különösen tanulságos lehet, ha a jelenlegi gazdaságpolitikai koncepció megvalósításához szükséges társadalmi cselekvések szélességét, mélységét és tartalmi problémáit az 1968-as reform során mozgásba lendített tényezőkkel vetjük össze. Az 1968-as gazdasági reformunk gazdaságtörténelmi értelemben is kiemelkedő jelentőségű volt a szocialista gazdálkodás történetében.

Ez a reform teljes mértékben felismerte a gazdasági viszonyok jelentőségét a gazdaságnak a *vízióból* (a jövőképből) visszavetített felfogásával szemben. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy ezáltal visszaadta a közgazdaság-tudomány igazi tárgyát: a *valóságos* gazdasági viszonyok és összefüggések elemzését. Ennek köszönhető, hogy a magyar közgazdaság-tudomány 1968 óta nemzetközileg is számon tartott eredményeket ért el, új módszereket fejlesztett ki, és iskolák kifejlődését is előmozdította.) Fontos kiindulópontja volt az is, hogy az egyéni, a csoportérdek és a társadalmi közérdek *hierarchikus* rendszerét az érdekek ezen fajtáinak *egymást feltételező és kiegészítő* felfogásával helyettesítette, ezáltal előmozdítva, hogy megfelelő gazdasági körülmények között az egyéni és a csoportérdek a közérdek megvalósulásának hajtóerejévé váljék. Lényeges törekvése volt a hiánygazdaság megszüntetése és a szükségletek teljesebb kielégítése, a verseny és az anyagi érdekelttség révén. Ki kell emelni azon intézkedések körét, amelyeket a reform a gazdasági vállalkozások érdekében tett, hiszen a vállalatok csak ebben a keretben váltak kihelyezett minisztériumi osztályok helyett gazdasági egységekké.

Hosszan lehetne még folytatni a 68-as reform eredményeinek felsorolását, de ennek a tanulmánynak nem ez képezi a tárgyát. Kétségtelen azonban, hogy a 68-as reform *szándékosan* csak a gazdasági mechanizmus (az irányítási rendszer) problémáira koncentrált, míg a gazdaságpolitika, illetve az intézményi rendszer kérdéseit csak *közvetve* érintette. Ennek döntően politikai okai voltak. Később többen bírálták a reform „egyoldalúságát”, rámutatva arra, hogy helyesebb lett volna teljesebb (a gazdaságpolitikát és az intézményi rendszert is átfogó) reformot bevezetni. Nem kívánok a bírálókkal vitába szállni; hiszen az a körülmény, hogy egy teljesebb reform bevezetése helyesebb lett volna, még nem jelenti azt, hogy az akkori helyzetben ilyen reform bevezetése lehetséges vagy célszerű is lett volna. (Gondoljunk csak arra, hogy 1968 után a gazdasági reform érdekében folyó tudományos törekvések és készülődések néhány évre mindenütt „befagytak”!)

Az összevetés szempontjából most mégis az a lényeges, hogy a *jelenlegi gazdaságpolitikai (stratégiai) koncepció cselekvési sávja és mélysége lényegesen nagyobb lesz, mint az 1968-as reformé volt*, hiszen a várható változások a gazdaságpolitikára (azon belül a külgazdasági politikára) és az intézményi rendszerre is kiterjednek. Az intenzív korszakba történő átlépés ugyanis önmagában véve is gazdaságpolitikai változásokkal jár, de a szükséges gazdaságpolitikai változások mennyiségét, intenzitását és minőségét a világgazdasági korszakváltás követelményei is megerősítik. Az új gazdaságpolitikai koncepció külgazdasági jellege miatt pedig – amit a világgazdasági korszakváltás által meghatározott új körülmények (például a fokozott

egymásra utaltság) még fel is erősítenek – *intézményrendszerünk képességei, előre látása, rugalmassága, döntési és reagálási sebessége stb. is részévé válnak a világpiacra folyó gazdasági versenynek.* Erre a kérdésre még a tanulmányban visszatérnek; e helyen elegendő azt hangsúlyozni, hogy ilyen körülmények között az intézményi rendszer reformja immár nem halasztható.

Az 1968-as gazdasági reform és a mai (alapelveiben elfogadott) gazdaságpolitikai koncepció összevetése kapcsán még egy lényeges különbségre szeretnék rámutatni. Az 1968-as reform „szabadságfoka” sokkal nagyobb volt, mert kevesebb kényszerítő tényezővel kellett szembenéznünk. A gazdaság viszonylag egyensúlyban volt – noha az egyensúly lényegesen alacsonyabb színvonalon jött létre –, jelentős külföldi adósságaink még nem voltak, külgazdasági függőségünk kisebb volt, energia- és nyersanyagellátásunk biztosítottnak tűnt, a világgazdaság még „aranykorát” élte. Jelenleg azonban racionálisan *csak az irányelvekben megfogalmazott gazdaságpolitikai koncepciót* választhatjuk, alternatíváink inkább e koncepció *belül* adódnak.

Az alapelvek és az irányelvek társadalmi cselekvéssé történő transzformálása

A szocialista társadalom és gazdaság irányításának az a legfőbb feladata, hogy a valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok és a jövő várható tendenciáinak ismeretében a különböző alapelveket, irányelveket és törekvéseket – az érdekviszonyok és -struktúrák figyelembevételével – olyan társadalmi mozgások összefüggő rendszerévé transzformálja, amelyek végül is a kívánatos célok elérésére vezetnek.

A társadalmi-gazdasági mozgások felvázolása során azonban mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy a *társadalmilag létrejött viszonyok és a gazdaságilag kívánatos viszonyok nem esnek egybe.* Ez fordítva is igaz: elképzelhető, hogy társadalmi, politikai, biztonsági, kulturális vagy ideológiai szempontból másféle gazdasági viszonyok és helyzetek kívánatosabbak lennének.

Cselekvési programok kidolgozása esetén azonban a reális társadalmi-gazdasági viszonyok *teljes* ismeretére van szükség, s e viszonyokat *dinamikájukban* kell elemezni. A társadalmi-gazdasági viszonyoknak mindenféle politikai rendszerben vannak erőteljesebb változásokra képes, rugalmasabb összetevői, s vannak statikusabb, konzervatívabb, merevebb elemei is. Ezeket a valóságos viszonyokból eredő adottságokat természetesen figyelembe kell venni a cselekvési programok kialakításakor.

Felmerül a kérdés: képes-e a mai szocialista közgazdaság-tudomány a különféle tudományosan megállapított alapelveknek és törekvéseknek a társadalmi mozgások rendszerébe történő transzformálására az érdekviszonyok és a struktúrák figyelembevételével?

A közgazdaság-tudomány legjobb képességei és módszerei a gazdasági valóságról, viszonyokról és összefüggésekről kialakított adekvát ismeretek rendszerében jutnak kifejezésre. Természetesen a viszonyok, körülmények és helyzetek maguk is változnak, és ezáltal *természetük*, jellegük, hatásuk és kapcsolati rendszerük is átalakul. Bővülnek a tapasztalatok, finomodnak a vizsgálati módszerek (ez a finomodás

a tudomány belső műhelyeiben történik), és a gazdaságot körülvevő világban is változásokra kerül sor. Ezek a változások azonban mit sem változtatnak azon, hogy a *közgazdaság-tudomány elsődleges célja a gazdasági viszonyok dinamikus értelemben vett megismerése volt és marad.*

Ezen ismeretanyag – más tudományágak ismeretanyagához hasonlóan – absztrakt (pontosabban szólva: absztraháló jellegű), azaz abból a feltételezésből indul ki, hogy a gazdasági viszonyokat és folyamatokat csak gazdasági tényezők befolyásolják.*

A cselekvés szempontjából nézve e feltételezés absztraháló jellegű, de hatalmas jelentősége van; hiszen annyit jelent, hogy a gazdasági viszonyokat csak e viszonyokkal összhangban levő módszerek segítségével lehet megváltoztatni. Tettvágyukról, optimizmusukról és erős értékrendszerükről ismert politikai rendszerek esetében e megállapításnak különleges jelentősége van, hiszen azok gyakran hajlamosak a dinamikusán értelmezett gazdasági viszonyok adminisztratív (államigazgatási) módszerekkel való „átalakítására”, ami rendszerint súlyos gazdasági helyzetek kialakulására és azokból következő kényszer-cselekvésekre vezet.

Ez történelmileg nem új jelenség, hiszen a modern gazdaság kialakulását olyan évszázadok előzték meg, amelyekben önálló gazdasági viszonyok még nem voltak. Az első közgazdasági elméletek (kameralizmus, merkantilizmus) viszont az állam nem gazdasági (adminisztratív–hatalmi–közigazgatási) módszerekkel történő beavatkozását a gazdasági életbe szükségesnek és racionálisnak vélték. E felfogások elleni intellektuális küzdelemben született meg a klasszikus közgazdaság-tudomány, amely a gazdaság belső mozgásvizonyainak olyan önszabályozó erőket tulajdonított, amelyek a *közjó* érvényesülésére vezetnek.

A gazdasági viszonyok adekvát ismerete mellett azonban felfogásunk szerint *beavatkozásra és irányításra* is szükség van. Beavatkozás és irányítás esetén azonban a gazdasági viszonyok adekvát ismerete nem elegendő, hiszen *a valóságos gazdasági folyamatokban és jelenségekben a gazdasági és a nem gazdasági tényezők keverednek egymással.* Ilyen esetben a gazdasági jelenségek nem eredeti formáikban jelennek meg, más tulajdonságaik, hatásaik és hatásbefogadó képességeik vannak. *Ezért a mai és még inkább a jövő közgazdaság-tudományának el kell érkeznie a multidiszciplináris módszerekhez; hiszen ezek nélkül irányítás és befolyásolás nem lehetséges.*

A gazdasági jelenségvilággal keveredő (állami, társadalmi, biztonsági, kulturális és ideológiai) tevékenységcsoportoknak saját koncepcióik, értékviszonyaik és (a struktúrában belüli) intézményi központjaik vannak. E koncepciók, érték- és (intézményi) érdekviszonyok előmozdíthatják vagy fékezhetik, hátráltathatják a gazdaságpolitikai koncepciók megvalósítását. A közgazdasági problémák interdiszciplináris alapon történő megközelítésének tehát választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a gazdasági koncepcióval leginkább összefüggő intézmények és tevékenységek jellemző mozgásai és magatartásai előmozdíthatják avagy hátráltatják-e a gazdaságpolitikai célok megvalósulását.

* Ismeretes, hogy a politikai gazdaságtan kiinduló állásai – e felfogással ellentétben – feltételezik a politikai, társadalmi, kulturális stb. tényezők alapos elemzését is. A gyakorlat azonban más; az utóbbi évtizedekben alig jelent meg olyan közgazdaság-tudományi mű, amely a gazdasági helyzetet a politikával, a kialakult társadalmi struktúrák képességeivel, a közvélemény felfogásával összefüggésben, *dinamikában, cselekvés közben* vizsgálta.

Pontosabban és gyakorlatiasabban szólva: lehet-e, illetve miképpen lehet a különböző tevékenységek, intézmények és értékrendszerek mozgását olyan módon transzformálni, hogy azok segítsék és előmozdítsák egymást, hasonló feladatokat összehangoltabb és kooperatívabb módon oldjanak meg (például az intenzív fejlődés problémája nem csak a gazdaság számára jelent új helyzetet és új követelményeket), egymást támogató törekvéseiket időben és tartalomban egyeztessék, az esetleges konfliktusokat enyhítsék. E követelmények azt bizonyítják, hogy nem elég a közgazdaság-tudománynak multidiszciplinárisabbá válnia, szükség van arra is, hogy a többi tudományág (jog- és államtudomány, szociológia, védelmi politika, oktatáspolitikai, ideológia és tudománypolitika) is megtalálja a gazdasághoz vezető kapcsolódási pontokat. Közös és összehangolt kutatásokkal, koncepciók egyeztetésével, vitákkal és megegyezésekkel arra kell törekedni, hogy a különféle tudománysszakok és intézmények cselekvésüket a fő társadalmi cél, illetve célrendszer elérésére összpontosítsák.

A továbbiakban néhány példával szeretném megvilágítani, hogy a XII. kongresszus határozatában elfogadott gazdaságpolitikai koncepció milyen ütközéseket és konfliktusokat okozhat, és milyen átállásokat tesz szükségessé az elfogadott alapelvek társadalmi mozgásokká való transzformálásához. Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy az ütközések és konfliktusok *potenciálisak*, azaz az érdekeltek ésszerű cselekvése esetén enyhíthetők. A koncepciók közötti konfliktusok a mi struktúránkban általában „rejtettek”, hiszen a cselekvésben részt vevők intézményrendszerük „szokásos” (eddig kialakult) logikáját és reflexeit is követhetik, anélkül, hogy azt valaki kifogásolná vagy éppen nehezményezné. A konfliktus azonban – a dolog lényegét tekintve – akkor is kialakul, ha a cselekvők egyike szokásos, de korszerűtlen formában jár el.

Ütközések és konfliktusok a transzformálás során

A konfliktusok „felfedezése” azért nehéz, mert a *szokásos* cselekvést a legtöbben eleve és általában konfliktusmentesnek vélik, holott annak megítélése a helyzettől és az időponttól függ.

Ütközés az ideológia és a gazdaságpolitikai törekvések között

A szocialista átalakulás idején az ideológia a politikai harc egyik formáját jelentette belső és külső ellenfelekkel szemben. A szocialista társadalom felépülése és struktúrájának kiépülése után az ideológia a valóság megismerésének és elemzésének egyik formájává is válhat, amely az új problémák megismerésére és korszerű formában történő megoldására serkenti a társadalmat. Ez a lehetőség nálunk nem valósult meg, aminek különféle – fejlődésünk sajátosságaihoz kapcsolódó – okai vannak. Mivel az ideológusok és más elméleti szakemberek a jelen képét nem a konkrét viszonyok elemzése alapján alakították ki, hanem a jövőkép különféle elemeinek a jelenbe történő visszavetítése útján, nyilvánvaló volt, hogy a szocialista közgazdaság-tudomány megújulásának

(1953 után) nélkülük, sőt csendes vagy hangos ellenállásuk mellett kellett megvalósulnia. A továbbiakban a gazdasági viszonyok konkrét elemzésére törekvő közgazdászok és a jelent a jövőképből felépítő ideológusok között ellentét és kölcsönös bizalmatlanság keletkezett, ami arra vezetett, hogy az elméleti szakemberek egy része csak a már *megtörtént* változásokat volt hajlandó ideológiailag jogosnak elismerni. Súlyosbítja a helyzetet az a körülmény, hogy a nem közgazdászok (politikai, biztonsági, kulturális és tanácsi szakemberek) közgazdasági műveltségüket ettől a rétegtől nyerik.

A gazdasági viszonyok elemzéséből kiinduló közgazdászok és az elmélet művelői között keletkezett ellentét többnyire meghiúsítja, vagy csak nagy idővesztés árán teszi lehetővé a megérett gazdasági reformok bevezetését. Nyilvánvaló, hogy *„versenygazdaságban” nem engedhetjük meg magunknak azt az idővesztést, hogy reformot csak akkor lehet bevezetni, ha a konzervatív (merev) megoldások részleges csődjükkel már sokkhatást váltottak ki. Szeretném hangsúlyozni, hogy mi nem csak és nem is elsősorban a reformokért aggódunk, mert azokat tapasztalat szerint mindenképpen meg kell valósítani, ha egyszer a gazdasági viszonyokkal ellentétes megoldások csődbe jutnak, legfeljebb fordulatszerűen.*

Elsősorban a szocialista gazdaságot féltjük attól, hogy a struktúrában belüli ütközések következtében sok időt veszít egy olyan korszakban, midőn a verseny (a kritikus helyzet) a nemzeti gazdaságokat újra megrostálja, és a fejlődés annyira felgyorsult, hogy néhány év idővesztés is végzetes lehet.

Ütközés a világgazdasággal

A továbbiakban elsősorban azon gazdaságon belüli és kívüli ütközésekkel és problémákkal kívánok foglalkozni, amelyek a magyar gazdaságnak – és természetesen a többi európai szocialista (KGST-) országnak – a világgazdaságba az export oldaláról történő beépülésével kapcsolatosak. (Korábbi írásaimban már utaltam arra, hogy az import oldaláról a beilleszkedés már a hatvanas években megtörtént.)

A világgazdaságba az export oldaláról történő beilleszkedés önmagában is nehéz gazdasági és társadalmi probléma, hiszen új energiák, hajtóerők feltárását és új képességek kialakítását teszi szükségessé. Napjainkban azonban a beilleszkedésnek a világgazdasági korszakváltás bonyolult, ellentmondásos és bizonytalan feltételrendszerében kell megvalósulnia.

Az új világgazdasági körülményekhez történő alkalmazkodás pedig még azon műszakilag és tudományosan fejlett, nagy anyagi erőforrásokkal és tartalékokkal rendelkező országok számára is bonyolult feladat, amelyek a világgazdaságba nemcsak beilleszkedtek, hanem befolyásolják is azt.

Számolni kell azzal is, hogy a gazdasági növekedés dinamikájának lefékeződése miatt a külkereskedelem és az import növekedése is világszerte lassulni fog. Ennek következtében a piacokért folyó verseny rendkívüli mértékben éleződik. Bennünket, a magyar gazdaságot ebben a versenyben kétféle gazdaságstratégiai veszély is fenyeget. Az első veszély abban áll, hogy a tőkés országok technikai fejlődése és szükségleti skálájának átalakulása gyorsabb lesz, mint ahogy exportstruktúránk és

exporttermékeink korszerűsége javul. Ez azzal járna, hogy exportunk jövedelmezősége, gazdaságossága stagnálna vagy éppen visszaesne. Ilyen helyzet természetesen a cserearányok romlását jelentené, mivel az energiahordozók és a nyersanyagok árai – ciklikus ingadozások és a túlspekulációból eredő átmeneti árcsökkenések közepette – tovább emelkednek, a legfejlettebb technika pedig egyre drágább lesz, hiszen termelői az energia- és nyersanyagimportban elszenvedett veszteségük ellensúlyozására törekcszenek. A másik veszély abban van, hogy a fejlődő országok is hatalmas erővel törnek előre a világpiacon – különösen a késztermékek exportjában. Ez a folyamat világgazdaságilag indokolt, ha megnyilvánulási formái esetenként szélsőségesek is. De lehetséges (pontosabban szólva: elképzelhető), hogy e térhódítás – részben – a szocialista országok terhére valósul meg. Ennek objektív feltételei adva vannak, hiszen az iparcikkek exportjában előretörő fejlődő országok népességének érintett része gyorsan tanul, a nyersanyagok rendelkezésre állnak vagy könnyen megszerezhetők, a költségek (a munkabérek alacsony szintje miatt) kisebbek, továbbá a fejlődő országok a fejlett tőkés országok piacain számos preferenciát élveznek.

Természetesen okos és aktív kereskedelempolitika esetén a potenciális versenytársak kooperációs partnerekké válhatnak.

Kérdéses azonban, hogy tudunk-e olyan szervezeti és együttműködési formákat találni, amelyek mindkét fél számára elegendő előnnyel járnak (pontosabban szólva: többel, mint amennyit más lehetséges megoldások adnak), és kielégítő védelmet jelentenek az átmeneti politikai feszültségek és ciklusváltások következményei ellen.

A világpiacon verseny külső és belső összetevőiről

A világpiacon verseny igen sokféle összefüggésre terjed ki, így a többi között:

- a szükségletek, helyzetek és lehetőségek időben történő felismerésére (előrejelzésére) és a felismerést társadalmi-gazdasági cselekvéssé transzformáló döntésekre;
- a műszaki-technikai színvonalra, a minőségre, az árakra, a választékra, a felhasznált alapanyagokra, a munkaerő képességeire és gyakorlottságára, a megrendelő speciális igényeihez való alkalmazkodásra, a szállítási határidőkre, a megbízhatóságra (hírnévre), az utánpótlásra, a szervizre és más szolgáltatásokra;
- az értékesítési (piaci) innovációkra. (Gondolom, szükségtelen bizonyítani, hogy innováció, korszerűség és elmaradás az értékesítési módszerekben is lehetséges, és hogy az értékesítési módszerek erőteljesen visszahatnak a termelésre.)

Ha a világpiacon verseny ilyen sokféle tényezőre és összefüggésre terjed ki, és alakulásától gazdasági fejlődésünk olyan jelentős mértékben függ, akkor nyilvánvaló, hogy az igazi verseny nemcsak áruk és szolgáltatások, árak és minőségek, korszerűség és a felhasználó (vásárló) szükségleteihez történő alkalmazkodás között folyik, hanem azok között a *nemzeti gazdaságok* között is, amelyek dinamikus képességeit a szóban forgó áruk és szolgáltatások tükrözik. Szocialista körülmények között ez az összefüggés nyílt és közvetlen, a tőkés országok esetében áttételesebb és közvetettebb. (Az ezzel kapcsolatos különbségek és eltérések elemzésébe e tanulmányban nem kívánok elmélyedni, mivel azok a tanulmány mondanivalóját és következtetéseit nem érintik.)

Nemzeti gazdaságról szólva, ebben az összefüggésben elsősorban nem a már eddig létrejött és a fejlődés során kumulálódó anyagi javakra gondolok, hanem *azon dinamikus képességekre, amelyek színvonalát a világpiacon megjelenő áruk és szolgáltatások tükrözik. Dinamikus képességeket* említettem, mert nagy jelentőséget kell tulajdonítani a helyzetek és követelmények által megszabott feladatoknak, miközben nyilvánvaló, hogy a képességek és a feladatok között összhangnak kell lennie. A nemzeti gazdaságok dinamikus képességei széles háttérből adódnak; magukban foglalják a társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai képességeknek azon összetevőit, összefüggéseit és kölcsönhatásait, amelyek a gazdasággal kapcsolatosak.

Az összefüggések és kölcsönhatások jelentősége mellett hangsúlyozni kell azt is, hogy az említett képességeknek természetesen vannak a gazdaságtól független funkcióik, helyzeteik és hatásaik is, és megfordítva: a nemzeti gazdaságok képességeinek alakulásában a nem „tiszta” gazdasági összetevők lényeges szerepet játszanak. Az összefüggések és kölcsönhatások azonban nem korlátozódnak azon esetekre, midőn az említett (társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai) képességeket a gazdasági kérdések kapcsán hozzák mozgásba, hanem olyan időpontban és helyzetekben is fennállnak (közvetett formában), midőn e képességeket saját, közvetlen funkcióik keretében fejtik ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy *a gazdaság társadalmi beilleszkedésére* a közvetlen funkciók ellátására kialakított célok, eszközök és struktúrák is hatással vannak. Természetesen a társadalmi tevékenység lényegesen szélesebb és összetettebb fogalom, mint a gazdaság, hiszen a társadalomnak nem gazdasági funkciói, mozgásrendszerei és törekvései is vannak. Azonban nyilvánvaló, hogy a társadalmi tevékenységek összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban a társadalom által politikai rendszer formájában elfogadott alapelvek és struktúrák, illetve ezek konkrét mozgásai erőteljesen befolyásolják a gazdaság helyét és szerepét a társadalomban. Az oktatási és képzési rendszer nagy hatással van a munkaerő képességeire és készségeire; az irányítási és döntési rendszer meghatározza a gazdasági mozgások kereteit és sávjait; a tudományos kutatás rendje és fejlettsége befolyásolja a gazdaság innovációs képességeit. Nyilvánvaló, hogy az információs rendszerek fejlettsége és sávjai befolyásolják a gazdaság lehetséges áttekintését a világgazdasági folyamatok várható alakulásáról.

Egy-egy nemzeti állam külgazdasági lehetőségeit lényegesen befolyásolja az állam külpolitikai mozgástere és a nemzetközi politikai rendszeren belüli elhelyezkedése.

Az összefüggésekre és kölcsönhatásokra történő – távolról sem teljes – utalások is bizonyítják azon megállapítás helyességét, hogy a világgazdasági versenyben a nemzeti gazdaságok nem csak a szó szűkebb értelmében vett gazdasági képességek és folyamatok alapján vesznek részt. A gazdaságon, illetve a gazdaságokra kifejtett hatásokon (kölcsönhatásokon) keresztül a versenyben részt vesznek mindazon társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai tevékenységek (tényezők), amelyek a gazdasági folyamatok kereteit, sávjait és feltételeit kijelölik, illetve befolyásolják. Célszerű még ezt a megállapítást azzal kiegészíteni, hogy a világgazdasági versenyhátrányok mögött eltérő gazdasági erőviszonyok és fejlettségi színvonalak vannak. Nyilvánvaló, hogy egy viszonylag korlátozott gazdasági erővel rendelkező kis ország – alacsony piaci részesedésével – nem képes befolyásolni a világgazdasági feltételeket, illetve a keresleti-

kínálati viszonyokat, nem képes új piacok megszerzése, illetve a versenytársak kiszorítása végett előnyös hiteleket kínálni vevőinek. A közepes műszaki színvonalon levő vállalkozások, illetve gazdaságok tisztán gazdasági szempontból eleve hátrányban vannak a nagyobb gazdasági és technológiai hatalommal rendelkező versenytársaikkal szemben. E hátrányokat olyan szférákban, tevékenységekben kell kiegyenlíteniük, amelyek jelentős része nem tisztán gazdasági. Ilyenek a nagyobb rugalmasság, amely a gazdaság számára biztosított cselekvési sávoktól függ; a gyors szállításra való készség, amelyhez megfelelő szabad kapacitások és gyors döntések szükségesek; a munkaerő jobb képzettsége és képességei, ami az oktatási rendszertől is függ; a jobb innovációs képességek, amelyek a tudományos kutatás hatékonyságától is függhetnek; a jobb informáltság, ami a társadalom információs áramlásaitól is függ.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaság versenyképességének erősítésében a verseny *nem gazdasági összetevőinek még nagyobb a jelentőségük, mint a gazdaságilag erősebb országok és vállalkozások esetében.*

A versenyképességünket veszélyeztető tényezők

A továbbiakban gazdaságunk működésének és az azt meghatározó társadalmi feltételrendszernek néhány olyan összetevőjéről szeretnék szólni, amelyek világgazdasági, világpiacon értelemben vett versenyképességünket különösen veszélyeztetik.

a) Gazdasági szervezeteink – mint ismeretes – abban az időszakban alakultak ki, midőn megfelelő tapasztalatok még nem álltak rendelkezésünkre, a szocialista gazdasági viszonyok természetét még nem ismertük, és ennek következtében a jövőképpel visszavetítése még döntő szerepet játszott a szervezeti formák kialakításában. A jövőképpel visszavetítése az áru-, pénz- és piaci viszonyok alábecsülésével és a termelés szerepének sematikus értelmezésével járt. Ennek következtében a létrejött gazdasági szervezetek termelőközpontúak voltak, a szükségletekből és a piaci, értékesítési lehetőségekből történő kiindulást és gazdaságszervezést nem ismerték, horizontálisan (és nem vertikálisan) szerveződtek. Ráadásul az elmúlt évtizedekben a gazdaságszervezés elveiben és gyakorlatában is forradalom ment végbe, amit természetesen a számítástechnika is meggyorsított.

Ily módon versenyképességünk fenntartásának, illetve javításának egyik döntő feltétele a korszerű szervezési elvekkel, technikával és értékesítési módszerekkel összhangban álló szervezeti formák kialakítása.

b) A termelési kapacitásokat túlzottan lekötjük a (közép- vagy rövid távú) gazdasági időszak elején. Ez a jelenség részben a hiánygazdaság pszichózisával, részben a tervszerűség és a gazdasági biztonság sematikus (hamis) értelmezésével függ össze. A hiány arra a logikusnak látszó következtetésre vezet, hogy leküzdéséhez minden kapacitást maximálisan ki kell használni. Ez az okoskodás azonban csak akkor állná meg a helyét, ha a szükségletek és a kapacitások egybeesnének. Nálunk viszont a hiányok jelentős része arra vezethető vissza, hogy nem is rendelkezünk a szolgáltatási vagy árupiacon a széles körű igények kielégítésére alkalmas gazdasági-szervezeti egységekkel és formákkal. A termelési kapacitások teljes terhelése rugalmatlanná és

a változásokra érzéketlenné teszi a gazdaságot. Ráadásul a kapacitások minél teljesebb leterhelésére nemcsak a végterméket előállító (összeszerelő) üzemek vonatkozásában törekednek, hanem a félkész termékeket, részegységeket és alkatrészeket előállító teljes vertikumban.

Nyilvánvaló, hogy a világgpiaci kereslet rugalmas (szállítási határidőkben és más feltételekben a versenytársakhoz igazodó) kielégítésére nem lehetnek képesek olyan külgazdasági szervezetek, amelyek mögött ennyire rugalmatlan termelési háttér áll.

c) A gazdaság állami irányítása következtében döntési rendszerünk időben lassú, az átfutási idő rendkívül hosszú, a döntések a valóságos gazdasági folyamatoktól távoli, nagyon magas szinten történnek, sok bennük a párhuzamosság és az önismétlés, ami nemcsak a döntésben részt vevő személyek, hanem az intézmények felelősségét is elmosza. A döntést hozó szervezetnek a tervidőszak megkezdése után sem reális anyagi eszközök (hitelek és kapacitások), sem munkaerő nem áll rendelkezésükre. A döntések tárgyuk szerint gazdaságiak, de motívumaik szerint nem azok, mert a *döntést hozó* szervezetek nem a gazdasági viszonyok hatása alatt cselekszenek, nincs érdekelttségük, nem érhetnek el nyereséget, nem vállalnak kockázatot, és a következményekben legfeljebb morálisan érdekeltek. Nyilvánvaló, hogy ilyen döntési rendszer nem segíti, hanem hátráltatja azon gazdasági vállalkozások munkáját, amelyeknek részt kell venniük a világgpiaci versenyben. Ezért a döntési rendszert – a közzgazdasági követelmények és feltételek szem előtt tartásával – felül kell vizsgálni.

d) A gazdaságot övező és befolyásoló politikai-ideológiai követelmények és a közvélemény elvárásai a múltban nem mindig biztosították a gazdaság számára az ésszerű cselekvéshez szükséges mozgásteret. Eddigi gazdasági fejlődésünk folyamán a gazdasági viszonyokon alapuló racionális cselekvés (természetesen dinamikus értelemben) nem mindig volt összhangban a különféle politikai-ideológiai követelményekkel és társadalmi elvárásokkal. A követelmények és elvárások ugyanis a jövő előrevetítéséből adódtak, nem pedig a gazdasági viszonyok és lehetőségek elemzéséből. Ezek a követelmények és elvárások a gazdasági cselekvés számára korlátokat, tilalmakat és kényszerhelyzeteket jelentettek. Ily módon a fejlődés során – gazdasági szempontból – gyakran került sor elsietett vagy a reális lehetőségeket túlhaladó lépésekre, amelyek hiányokat, egyensúlyzavarokat, illetve „elmaradt hasznot” (elszalasztott nyereséget) idéztek elő. (Az utóbbira elsősorban olyankor került sor, amikor óvatoskodó gazdasági vezetők az időlegesen vagy lokálisan kedvezőtlen politikai megítéléstől tartva elmulasztották olyan lépések megtételét, amelyek számottevő nyereséggel járhattak volna.)

A dolog természeténél fogva vannak és a jövőben is lesznek a gazdasági cselekvésnek „politikailag kényes övezetei”. Súlyos tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a politikai és a gazdasági érdekek ütközése vagy látszólagos ütközése esetén – konszolidált társadalmi viszonyok között – a gazdaságnak automatikusan ki kellene térnie, engednie kellene. *Konszolidált társadalomban ugyanis csak a gazdaságilag megalapozott és megtámasztott politikai törekvések érhetnek el sikert.* Másrészt a gazdaság nem megfelelő működése és egyensúlyhiányok esetén a lakosság és a gazdasági körforgás szükségletei nem elégíthetők ki, ez pedig előbb-utóbb politikai bonyodalmakhoz vezet.

Napjainkban a politika és a gazdaság viszonyával összefüggő gondolkodásmód és vélekedések már realisabbak, de azért gondolni kell arra, hogy a jövőben (a következő évtizedekben) is lesznek a gazdasági cselekvéseknek politikailag kényes övezetei; ezért helyesnek látszik – megfelelő tudományos kutatások segítségével – e problémák és helyzetek előrelátása és tisztázása.

A gazdasági fejlődés néhány nem gazdasági összetevőjéről

Befejezésül szólni szeretnék a gazdasági fejlődés néhány *nem gazdasági* tényezőjéről. Ahhoz, hogy a gazdasággal való kapcsolódásuk közelebb kerüljön a kívánatoshoz, szükség van a nem gazdasági tényezők természetében és mozgásrendszerében rejlő lehetőségek és korlátozások újabb átgondolására is.

E közelítésre különösen égető szükség van korunkban, midőn a gazdasági fejlődés annyira bonyolulttá és ellentmondásossá vált, a világgazdaságban korszakos változások mennek végbe, és fejlődésünk más gazdaságokétól való függősége eddig nem ismert mértékűvé vált.

E tényezők közül elsőként a *gazdaság állami irányításával* összefüggő kérdéseket szeretném érinteni.

A gazdaság és a jog viszonyában örvendetes fordulatot jelentett a direkt tervutasításos rendszer megszűnése, amely – a dolog természeténél fogva – a jog *kényszerítő* elemeit helyezte előtérbe. Azóta azt tapasztaljuk, hogy a létrejött fejlettebb (azaz bonyolultabb) viszonyok a jog progresszívebb felfogásának és működésének adtak teret. (Természetesen a gazdasággal összefüggő jogi kérdésekre gondolok, mert ez függ össze mondanivalómmal.) A vállalatok irányítása azonban jelentős részben államigazgatási formák között – jogszabályok útján – realizálódik. Sajátossága a helyzetnek, hogy nálunk – több szocialista országtól eltérően – középírányító szervek nincsenek. Ezek a középírányító szervek – első megközelítésben – gazdaságilag tetszetősnek tűnnek, mivel így a gazdasági folyamatok szabályozása inkább gazdasági szervek útján valósul meg. A jog oldaláról nézve ezt a helyzetet „decentralizáltak” nevezik. Mélyebbre ásva azonban ezen összefüggésekbe, azt látjuk, hogy a középírányító szervek igen nagy, bürokratikus – monopolisztikus – gazdasági hatalmat testesítenek meg, és nemcsak a vállalati önállóságot veszélyeztetik, hanem a szükségletek kielégítésében, a változó viszonyokhoz való alkalmazkodásban, a rugalmasságban és elhatározásaik sebességében is lassúnak és nehézkesnek bizonyulnak. Emellett nem a gazdaságból épülnek „felfelé”, hanem az államigazgatásból „lefelé”.

Kétségtelen azonban, hogy a felgyorsult és a világpiacon orientált gazdasági fejlődés és modell állami irányítása sok objektív problémát vet fel. A jelenlegi helyzetben, illetve a következő évtizedekben csak abból indulhatunk ki, hogy

- a) a gazdaság ma nemcsak lehetőségek, hanem belső és külső veszélyek forrása is;
- b) ebben a helyzetben egyetlen lényeges kérdés sem oldható meg a régi megközelítésben;
- c) az irányítási, vezetési és döntési rendszernek alkalmazkodnia kell a gazdaság természetéhez, helyzetéhez és a versenyképesség követelményeihez.

Eme alapelvekből kiindulva indokoltnak látszik, hogy az állami irányítás és a gazdaság viszonyát közös tudományos erőfeszítésekkel, interdiszciplináris módszerekkel újra megvizsgáljuk. Felmerül a kérdés: *Miképpen lehetne, s lehet-e egyáltalán a politikai és gazdasági értelemben vett államiséget úgy szétválasztani, hogy a döntési és irányítási rendszer alkalmazkodjék a gazdaság természetéhez, de az állam, illetve az államiség egysége mégis fennmaradjon?*

Az oktatás és a képzés feladatai gazdasági szempontból

Ismeretes, hogy a munka és a tőke bizonyos sávokon és feladatokban *raciónalisán helyettesíthetik egymást*. Külföldi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a termelőképesség és az intelligencia között enyhe korreláció van.

Nyilvánvaló, hogy tőke- és nyersanyagszegény országokban a *magasan kvalifikált* (azaz a legjobb képességekkel rendelkező) munkaerőnek különlegesen nagy szerepe lehet a struktúraváltásban, a technikai fejlődésben és a nemzetközi gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásban. Utalni kell arra is, hogy bizonyos szellemi munkák gépesítési rendszerének kiépítése s az igények és lehetőségek szerinti működtetése, a bonyolult világgazdasági összefüggések megértése, valamint a különféle tevékenységek közötti összefüggések és kölcsönhatások áttekintése nemcsak mennyiségileg kíván többet, hanem *minőségileg* is.

Ezek a követelmények arra vallanak, hogy gazdasági szempontból (azaz a társadalmi szükségletek oldaláról) indokolt lenne *oktatási és képzési rendszerünk átfogó felülvizsgálata*.

Az oktatás társadalmi-gazdasági szerepét különbözőképpen foghatjuk fel. Vannak, akik azt emelik ki, hogy a diploma (a képesítés) a szakmai ismeretek megszerzésének bizonyítéka, és jogcím (jogosítvány) a magasabb szintű állások betöltésére. Mások – a szocialista országokban ritka ez a felfogás – az oktatást és a képesítést a *szelekció* (szűrés) eszközének tekintik, akkor is, ha a szelekciót nem kötik túlságosan magas és szilárd követelményekhez. A legkorszerűbb és a társadalom szempontjából leghasznosabb felfogásnak azt tartom, hogy az oktatás legfőbb feladata *azon képességek és készségek kifejlesztése*, amelyek előmozdítják, hogy a társadalom tagjai a felgyorsult fejlődés és az egyre bonyolultabb politikai-gazdasági viszonyok közepette racionálisan tudjanak cselekedni és élni. A képességek és készségek fejlesztése jelenti az egyedüli humánus és ésszerű lehetőséget arra, hogy a magasan képzett munkaerő a felgyorsult fejlődés, az ismeretek gyors avulása, a növekvő társadalmi mobilitás és a jelentős feszültségekkel párosuló nemzedékváltás viszonyai között is négy évtizeden keresztül (ennyit szolgál a diploma megszerzése után) gondolkodásmódjában és magatartásában megújulhasson, és másokat is megújíthasson. Ez egyben azt is jelenti, hogy a túl korai (14 éves korban történő) pályaválasztás nem célszerű, és hogy az iskolarendszeren belül ki kell építeni az egyik rendszerből a másikba vezető összekötő csatornákat.

Különös gondot kell fordítani a *tehetségek szabad kibontakoztatására*. A szocialista társadalomnak és gazdaságnak minél több önállóan gondolkodó, a körülötte levő viszonyokat megértő, alkotó tehetségre van szüksége ahhoz, hogy történelmileg

örökölt elmaradását – a történelem, a világpolitika és a világgazdaság változásaihoz is korszerű formában alkalmazkodva – behozhassa.

Természetesen szocialista társadalomban és oktatási rendszerben nem lehet kizárólagos szempont a tehetségek nevelése. Az egyenlő lehetőségek biztosítása mellett ugyanis – humanitárius és szükségleti okokból, a rendszer természetének megfelelően – gondoskodni kell a gyengébbek védelméről és segítéséről is. A tehetségek által alkotóbbá tett légkör pedig előmozdíthatja azt, hogy a közepesek is magasabb színvonalra kerüljenek.

A gazdaság szempontjából mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy alkotó, vállalkozó kedvű, a kockázatokat vállalni kész, kombinatív módon gondolkodó szakemberek nélkül a gazdasági versengésben nem lehet helyt állni!

A tudomány új elhelyezkedése a társadalmi struktúrában

Az új gazdasági és társadalmi struktúrák és szükségletek rendszerében új módon kell felfogni a tudomány szerepét is. A tudomány feladata többé nem szorítkozik a tudás pusztá fejlesztésére, a kialakult helyzetek megmagyarázására és értelmezésére vagy a különféle elméletek koherenciájának biztosítására. Fő feladata *a társadalom érdekeit szolgáló cselekvési rendszerek előkészítése*. E feladat ellátására sokkal nagyobb szükség lesz, mint korábban, amikor az értelmes rutin cselekvések még hasznosak lehettek. Most olyan korszak áll előttünk, amelyben a kialakult jelenségeket és összefüggéseket alkotó szellemben kell megközelítenünk, hiszen összetevőikben és hatásaikban eltérnek a régebbiektől. A cselekvési rendszerek előkészítésében való közreműködés – amint erre már a közgazdaság-tudományról szóló fejtegetések során is utaltam – megköveteli az interdiszciplináris módszerek fejlesztését, nemcsak a társadalomtudományok egyes ágai, hanem a társadalom- és a természettudományok között is. Társadalmi-gazdasági kérdések megoldásában is mindig figyelembe kell venni a természettel való szimbiózistól a nyersanyagok geológiai elhelyezkedésén át a technika növekvő alkalmazásáig terjedő problémák egész körét és hatásait. Másfelől a természettudományi-műszaki vívmányok alkalmazása igen sok társadalmi-gazdasági problémát vet fel, ami nemcsak az alkalmazásban közreműködő iparágakban (gazdasági ágazatokban) mutatkozik meg, hanem a társadalom és a gazdaság alapvető működési feltételeivel és értékrendjével összefüggő problémákban is.

Figyelembe véve még azt a körülményt, hogy a világgazdasági és világgazdasági versenyben helyt kell állnunk, és e helytállás feltételei elsősorban a tudománytól függenek, arra a következtetésre jutunk, hogy *a tudománynak a következő évtizedekben tájékoztató, megújító és alkotó szerepet kell betöltenie*.

Ismernie kell közvetlenül és közvetítéssel a társadalmi szükségleteket, és segítenie kell a helyzet megjavítására irányuló cselekvések megtervezésében. Utalni kell arra is, hogy a cselekvésben ezrek és tízezrek vesznek részt; ennek következtében az ismeretközlésnek is új csatornáit kell kiépíteni, nehogy a tudomány és a közvélemény között olyan szakadék keletkezzék, ami demokratikus társadalomban megengedhetetlen.

Utalni kell arra is, hogy a társadalomtudományok megállapításai és következtetései az ösztársadalom érdekeit szolgálják, de gyakran beleütköznek a szocialista társadalomban is a kialakult vagy éppen megmerevedett struktúrákba, jól kiépült partikuláris érdekviszonyokba, amelyek hatalmi és ideológiai módszerek kombinációjával védekeznek. Ez a körülmény mindig hátrányt jelentett a társadalomtudományok művelői számára, mivel a természettudományi felfedezéseket – az ipari forradalom óta – mindenki (a hatalmat és a struktúrákat is beleértve) hasznosnak tekintette. (Ez részben azzal is összefüggött, hogy a természettudományi-műszaki felfedezések társadalmi hatásait még nem ismerték, vagy időben távolinak érezték.)

Mindent meg kell tenni tehát a társadalomtudományi kutatások szabadsága érdekében, mert különben minden új tényező bevezetésével 5–10 évet késhetünk, ez pedig a mai nemzetközi és gazdasági körülmények között megengedhetetlen.

A társadalomnak és a politikai vezetésnek viszont tisztában kell lennie azzal, hogy a tudománytól mit várhatunk. A társadalmi-gazdasági fejlődés dialektikája azt bizonyítja, hogy „problémamentes” társadalom nincs. Minden érett kérdés megoldása új problémák keletkezésével jár. Minél nagyobb a tudásunk, annál több összefüggést ismerünk; így a cselekvés bonyolultabbá válik. A növekvő tudás és fejlődés növekvő bizonytalansággal jár; a haladásnak veszélyei és kockázatai vannak. Ez a nagyon bonyolult helyzet azonban a tudomány nagyobb felelősségvállalását és közreműködését követeli meg.

A XII. kongresszus által felvázolt gazdaságpolitikai alap- és irányelvek megvalósítása tehát hatalmas, összehangolt erőfeszítéseket kíván a tudományos kutatástól, a gazdaságtól és a gazdaság helyzetét és mozgásrendszerét befolyásoló intézményektől. Egy olyan érett, szocialista társadalom problematikájával kerülünk szembe, amely a világgazdasági verseny követelményeinek figyelembevételével kíván magasabb fejlettségi fokot elérni. Az érett szocialista társadalom bonyolult problémáinak és összefüggéseinek megoldása azonban nemcsak és nem is elsősorban *lendületet és optimizmust* kíván, hanem hozzáértést, szakértelmet, a viszonyok és értékrendszerek átfogó ismeretét, a nemzetközi gazdasági összefüggések sokoldalú áttekintését, alkotókészséget, vállalkozó kedvet és hasonlókat.

A kialakuló gazdasági cselekvési program azonban józan és realista a szó azon értelmében, hogy a lehetőségekkel és a cselekvés korlátaival tisztában van. Nincsenek *korlátlan lehetőségek* a szocialista társadalomban sem, noha a terrorba torkolló romantika korszakában azt hitték, hogy vannak. A lehetőségek a gazdaságban sohasem korlátlanok, hiszen ha azok volnának, nem lenne szükség gazdálkodásra. A fejlődés érdekében *célokat* kell megállapítani (néha már ezek is korlátozzák egymást), és a célokat kell összevetni az eszközökkel, amelyek e véges világban sohasem lehetnek korlátlanok. A korlátok miatt – legyenek azok a gazdaság vagy a politikai hatalom korlátai – nem kell „bosszankodnunk”, mert korlátok nélkül nincs ésszerű cselekvés. Úgy gondolom, hogy a szocialista társadalom érettsége, önismeretének mai foka, viszonyainak átfogó ismerete, a társadalom képességei és készségei a megújulásra alapot adnak ahhoz, hogy az említett nagy nemzeti cselekvési program megvalósításában reménykedhessünk.